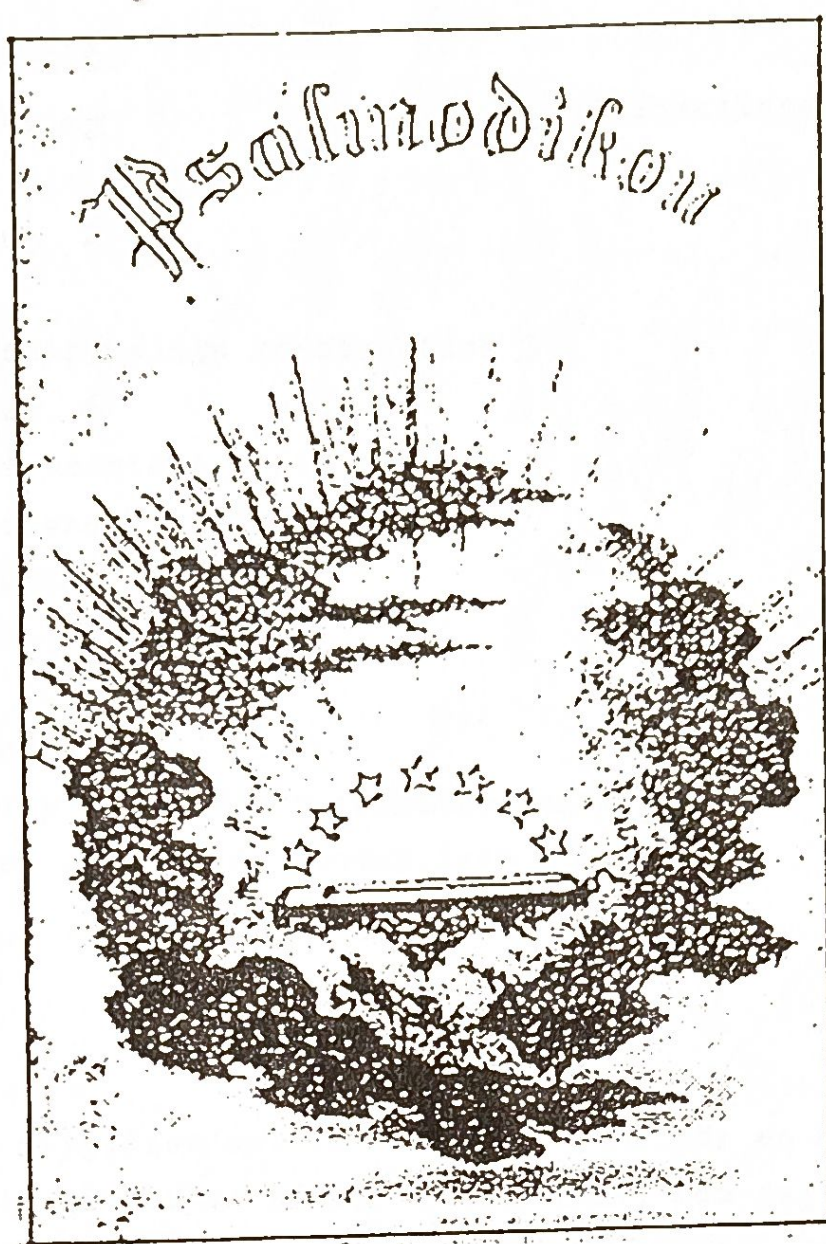

Johan Dillner

(1785 - 1862)

KERSTIN BENNER: PSALMODIKON OCH SIFFERNOTSKRIFT I SVERIGE.

B-uppsats i musikvetenskap, Stockholms Universitet, V 97.

Innehållsförteckning.

Innehållsförteckning 1

Illustrationer 18

Inledning 1

Ännu en inledning 2

Historik 3

Instrumentets ursprungliga konstruktion 5

Siffernotskriften 6

Variation i instrumentens utformning 7

Förenklade notationssätt 9

Instrumentets benämningar 10

Tillverkare 10

Spelsätt 11

Repertoar och användning 12

Psalmodikons inflytande på det folkliga musikkivet 13

Psalmodikon under de senaste hundra åren 15

Avslutning 17

Diskografi 17.

Litteraturlista

Inledning I.

När jag fick uppgiften att bestämma ett ämne för en musiketnografisk uppsats, kom jag att tänka på det psalmodikon, som jag köpte på en gårdsauktion i Leksands socken i början av 50-talet. Jag har beundrat exaktheten i de inskurna stegen i grepplisten, och de små fina ornamenten. Nu gavs ett tillfälle att få lära litet mer om instrumentet, som mest hade hängt ospelat på väggen.

Syftet har varit att beskriva instrumentets konstruktion, användning och historia. Jag har använt alla delar av SIM-modellen, men i en annan ordning. Den historiska situationen när instrumentet skapades var så väsentlig, att den måste skildras först. Likaså är den notation som hör intimt ihop med instrumentets syfte och användning så viktig att den måste få ganska stor plats i framställningen.

Psalmodikons plats i de sociologiska sammanhangen har också intresserat mig.

- En bieffekt av arbetet har varit att jag fått lära känna en mängd bibliotek, museer och arkiv - inalles cirka 13 stycken ! - som var en ny upplevelse för en gammal naturvetare!

K.B.

Psalmmodikon och siffernotsskrift i Sverige.

Kerstin Benner.

Inledning II.

Det hör nog inte till vanligheterna, att ett instrument konstrueras och lanseras av en enda person, blir ett verkligt folkinstrument med en stor utbredning över hela landet - och efter en storhetstid på cirka fyrtio år ersätts av andra instrument och försvinner praktiskt taget fullständigt. Men det är vad som hände instrumentet psalmmodikon, ett lådförmigt monokord som har greppbräda och som spelas med stråke; systematiskt räknas det till stråkcittrorna.

Jag kommer att redogöra för den historiska bakgrunden till instrumentets uppkomst. Därefter följer en beskrivning av instrumentets ursprungliga utformning och av den mycket speciella notation som hör till det och som i hög grad ledde till dess framgång. Sedan beskriver jag de många variationer i utformning som instrumentet så småningom fick, liksom de senare, förenklade notationstyperna och de många namnen. Byggare, spelsätt, repertoar och användningssätt kommer därefter. Instrumentets inflytande, på gott och ont, på det folkliga musicerandet diskuteras, och slutligen behandlas instrumentets återupplivande i nutiden. Sist följer en lista över anförd litteratur och en lista över de förvånansvärt få inspelningar som gjorts med psalmmodikon. Som bilaga tillfogar jag en kompletterande lista över ej anförda artiklar i ämnet som jag finner kan vara av intresse.

Jag har studerat instrumentet både i bibliotek och praktiskt. Jag fick vänligen möjlighet att närmare studera och mäta upp 8 psalmmodikon av olika typer av de 14 som finns i Musikhistorisk Museum, Köbenhavn. Alla har säker eller trolig svensk proveniens utom ett som är finskt. Några danska psalmmodikon tycks inte finnas bevarade. Göteborgs Stadsmuseums samlingar var under flyttning till nytt magasin, men jag fick ta del av deras katalogkort med beskrivningar. Samma sak i Stockholm, där Musikmuseets samling av 137 (!) psalmmodikon är under flyttning till nya lokaler i Tumba (utom Johan Dillners eget psalmmodikon, som utställs i museet), men där jag fått studera deras datakatalog samt katalogen till deras utställning "Trälåt"

5.
maj 1990 - augusti 1991, då nästan alla deras psalmodikon utställdes.

MM har också en samling musiketnografiska excerpter, som när det gäller psalmodikon omfattar 330 nummer! Jag har också kunnat besöka Rodney Sjöbergs samling av 38 psalmodikon från många olika landskap, i Östervåla kyrkas tornkammare.

Historik.

Monokordet omnämns tidigast i Grekland under 5. årh.f.Kr. och har ansetts vara uppfunnet av Pythagoras (ca 570 - ca 497 f.Kr.). Det användes dock endast som forskningsredskap inom akustik och musikteori. Under medeltiden användes det som undervisningsinstrument men kom ur bruk vid renässansen. Monokordliknande instrument har senare funnits, som marintrumpeten och den isländska langspil Psalmodikon är dock en självständig konstruktion.

När Sverige övergått till protestantismen, fanns det först ingen officiell psalmbok. Det växte långsamt fram en skatt av kyrkovisor på svenska, som först 1695 samlades i Jesper Swedbergs psalmbok, som skulle gälla för hela svenska kyrkan; till den utgav H.Wallerius 1697 en koralbok, som på samma sätt skulle vara ett rättesnöre för melodierna. Dessa båda böcker vann burskap bland folket och gällde oförändrat till början av 1800-talet, då de ansågs föråldrade. Johan Olof Wallin utgav 1819 en ny psalmbok, där många av de gamla psalmerna uteslöts eller omarbetades radikalt, och det samma gällde den nya koralbok som utgavs av J.C.F.Haeffner år 1820-21. Många församlingar tyckte illa om den nya koralboken och hade svårt för att lära sig psalmerna i den. Man var vän vid de gamla, och på många håll hade man dessutom utvecklat egna koralvarianter, ibland helt olika de officiella. Haeffner hade också jämnat ut rytmiken till något slätt och enformigt som skulle passa att ackompanjera fyrstämmigt på orgel. Punkteringar slätades ut, och tretakt förekom ytterst sällan. De flesta landsförsamlingar hade ingen orgel, utan psalmsången leddes av för det mesta helt oskolade försångare eller klockare, som naturligtvis hade svårt för att lära sig de nya melodierna. Resultat blev att församlingssången på

många håll lät helt jämmerlig eller helt uteblev.

Liknande problem hade man i de andra nordiska länderna. Det första försöket att lösa dem kom i Danmark, där 1823 läraren J.W.Bruun konstruerade och började propagera för instrumentet psalmodikon och för siffernoterade koraler. Han hade fått impulser från Tyskland, där siffernotsskrifter funnits några år, och i idén om en stråkcittra som utvecklades i Hannöversische Zeitung 1822 (Eeg-Olofsson 1978:229). Han vann en viss framgång, men det hela rann ut i sanden efter fem år, då Bruun vände sitt intresse till andra saker. Han hade avsett instrumentet som ett hjälpmedel för skolans undervisning i sång, inte för kyrkligt bruk.

Ordet psalmodikon tycks vara Bruuns egen uppfinning. Det härleds ur psalm samt grek. "ōidiko's" = som hör till sång, av "ōidé" = sång (NE, artikel Psalmodikon, 1994). Pluralis är lika som singularis, el. psalmodika.

Bättre framgång fick projektet i Norge. Musikläraren Lars Roverud, som hade varit bekymrad över kyrkosångens kris, hittade ett danskt psalmodikon i en musikhandel i Kristiania 1825, förbättrade konstruktionen och siffernotationssystemet, höll ett tal inför utvalda stortingsledamöter och fick stöd att resa ut i landet (med början i Gudbrandsdalen) och propagera för "salmodikon". Det blev ganska spritt i Norge, dock inte så som i Sverige, och Roverud arbetade oförtröttligt under många år med sina instruktionsresor. Roveruds norska psalmodikon skiljer sig från det svenska genom att ha en grepplist med metallband, medan det svenska har skurna steg helt i trä.

Man vet inte, om Johan Dillner fick impulsen via Norge eller direkt från Danmark. Han ansökte om kunglig rekommendation av inköp av en sifferkoralbok till varje socken och ett mönsterinstrument till varje stift. I statsrådsprotokollet den 26 augusti 1830 står det: "...vilken metod, hämtad från Brödrariket, men av honom märkeligen förbättrad, bestod uti nyttjandet av en i vanliga siffror utförd koralbok varunder melodierna mekaniskt uttagas med ett för detta ändamål inrättat instrument av den enkla beskaffenhet att det av en sockensnickare kunde förfärdigas och av en i tonkonsten alldeles okunnig person begagnas." (Ewald 1968:31, citatet nystavat). "Brödrafolket" syftade under unionstiden oftast på Norge men

kunde också gälla Danmark.

Johan Dillner var prästson från Medelpad. Han blev präst i Östra Ryd, Funbo och sist prost i Östervåla. Han var en god sångare. Under studietiden i Uppsala blev han medlem i Götiska förbundet och god vän med Geijer, Atterbom, Tegnér och andra, vilket säkert inte var utan betydelse för det stöd han fick från Musikaliska Akademien och Kungl. Maj:t för sina idéer. Geijer sade: "så som jag hörde honom /Dillner/ sjunga Idunas första sånger, skall jag aldrig få höra dem mera." (Hallenberg 1953:119).

I januari 1830 utgavs Dillners första koralbok. Som försättsblad har den en bild av ett psalmodikon svävande på moln och omgivet av en stjärnkrans samt krönt av ordet Psalmodikon. Först på nästa uppslag finns den egentliga titeln, "Melodierna till Swenska Kyrkans Psalmer, Noterade med ziffror för Skola och Menigheten." , varför den och alla dess efterföljare under hela 1800-talet kom att kallas "psalmodikon" liksom instrumentet - där de inte benämndes "notboken", "sifferboken", "nummerboken" eller annat. Så skriver Esaias Tegnér den 20 oktober 1831 till Dillner: "Af Ditt psalmodikon äro 225 ex. riktigt ankomna. Önskligt vore, om det ej dröjde för länge med instrumenterna. Jag väntar mig däraf mycket nytta inom stiftet. På flere ställen äro redan sångskolor inrättade på söndags- eftermiddagarna för ungdomen, och jag skall bemöda mig att få sådana hvar det låter sig göra; ...". (Mazer 1924:95). Det var alltså 225 koralböcker Tegnér mottagit - inte instrument!

Instrumentets ursprungliga konstruktion.

I sin koralbok av år 1830 och i dess senare efterföljare har Dillner gett en beskrivning av instrumentet med tillhörande ritning (se fig. 1). Det är en rektangulär låda med ett tunt lock av gran och av 39 eller 40 tums längd, $4\frac{1}{2}$ tums bredd och $2\frac{1}{2}$ tums höjd, eller i nutida mått resp. 966 - 990, 110 och 62 mm. Botten och ljudhåll saknas. Instrumentet har en sensträng, "en grof tenorsträng af $6\frac{1}{2}$ quarters längd (ca en meter), vilket bör betyda en d-sträng för fiol, fast längre. Strängen är fästad i vänstra gaveln, löper över en sadel, vidare ovanför locket till ett löst stall nära höger gavel och till en stämskruv i höger gavel. Under strängen

6

är, med början vid vänster gavel, fastlimmad mot locket, "en smal spjela, tunga eller fingerbräde af fastare träslag, med utskurna tonsteg, somliga swarta och somliga hwita, hwilka äro numererade." Denna greppbräda eller "grepplist" är försedd med 31 st. "skurna steg", som termen lyder enligt Musikmuseets katalogisering. Dillner ger i sin koralbok exakta mått på de olika stegens längd med $1/16$ tums noggrannhet, d.v.s. 1,5 mm (fig.2). Grepplisten är kromatiskt indelad och rymmer $2\frac{1}{2}$ oktav.

I tillägg till Dillners beskrivning kan nämnas, att locket om möjligt gjordes av gran med täta årsringar, medan långsidor och gavlar kunde vara av furu, björk eller al. De flesta instrument jag studerat har haft sinkade hörn. Siffermarkeringen av stegen gjordes oftast på locket, med blyerts eller målarfärg, eller med en påklustrad pappersremsa. Strängen köptes eller gjordes hemma av tarm, oftast av får, någon gång av ren eller säl (Gilstring, 1974).

Psalmodikon spelades vanligen med stråke, antingen enligt Dillners förslag med en fiolstråke eller en hemmagjord sådan, eller, som i Uppland, med nyckelharpstråke, som var kort och kraftig. Man kunde också knäppa strängen, men det var mindre vanligt. Vänster hand tryckte ner strängen mot ett steg, antingen bara med pekfingret eller med en kort rund, ej för tjock, pinne, som Dillner föreslår, eller med flera fingrar, dock ej tummen. På flera foton ser man den spelande hålla långfingret på strängen. Lådan låg oftast på ett bord men kunde också hållas i knät. Man stod eller satt, när man spelade.

Siffernotskriften. (Se fig.3 och 4).

Till psalmodikonet konstruerade Dillner en siffernotskrift, som skulle göra det lättare för menige man att lära sig de nya koralmelodierna med instrumentets hjälp. Idén sade han sig ha fått av "den werldsbekante, äfwen som musikalisk författare icke okände J.J.Rousseau", som publicerat sitt system 1742-3. Dillner gjorde dock sina egna förändringar. (Eeg-Olofsson 1978:229).

Tonerna i en durskala numrerades från 1 till 7, och nästa ton kallades 8 ("denna sångens lilla symboliska ewighet", enligt Dillner!) eller 1 i

nästa oktav. Eftersom instrumentets tonförråd motsvarade 2½ oktav, betecknades tone:na i den understa oktaven med ett streck ovanför siffran, de i den mellersta oktaven saknade streck och de i den översta fick ett streck under sig. Strecket skulle symbolisera strängen och visa tonens läge under eller över den mellersta oktaven.

Dillner använde tecknen +, - och x som ett slags förtecken. Siffrorna 1 och 8 betecknade grundtonen. Stor sekund betecknades med +2, liten med -2. Samma sak med ters, sext och septima. För överstigande prim, kvart och kvint använde han tecknet x. Ovanför koralmelodin skrev han som fasta "förtecken" +2+3+6+7 för en durskala (som han kallade jonisk) och +2-3-6-7 för en mollskala (= eolisk). Han noterade så att säga de flesta koralmelodier i C dur eller c moll. För de fåtaliga melodierna i övriga kyrkotonarter fanns andra sifferkombinationer.

Han angav med en bokstav före förtecknen den ton som strängen skulle stämmas i, och rekommenderade en stämpipa till hjälp. Men han skrev också: "Om man ej har en tjenlig utväg att weta denna tonhöjd, så bekymrar man sig icke derom, utan stämmer strängen tills han ger god ton, och går då sången för högt för rösten, så stämmer man ner honom; går den åter för djupt, så skrufwar man upp strängen."

Rytmen var inte svår att notera, eftersom Haeffners koralbok innehöll så jämna notvärden. Alla koraler gick i två- eller fyrtakt, utom sex, av över hundra, i tretakt. Takterna markerades med taktstreck, och varje versrad motsvarades av en rad i sifferskriften. En nolla betecknade paus. eller markerades med ett komma mitt i takten, som i:

$$\begin{array}{c} | 4 \overbrace{3, 2} | 1 \ 0 | \\ \text{tryg} \quad - \text{ga} \end{array}$$

Dillners koralbok trycktes i enstämig version i flera upplagor mellan 1830 och 1874 och i fyrstämig upplaga och som stämböcker 1848 resp 1837 - 1846.

Variationer i instrumentens utformning.

Från Dillners enkla grundkonstruktion började sedan fantasin spela vilt under de cirka 40 - 50 år som instrumentet stod på sin höjdpunkt. (Se fig.5).

Från en rektangulär form utvecklades en svagt trapetsoid symmetrisk form med raka sarger men högra gaveln bredare än den vänstra, med andra ord en avskuren liksidig triangel, Instrumenten fick ljudhål av olika form och försågs med botten och ofta med små fötter. Instrumentet kunde förses med två lika strängar på mycket kort avstånd till varandra (på Dillners eget instrument är det 4 mm). Troligen har dessa strängar varit lika stämda och spelats unisont för att ge starkare ljud. En eller två halvcirkelformiga inbuktningar i sargen för att ge mer utrymme för stråken kunde tillkomma. Locket kunde vara välvt i stället för platt. Instrumentet kunde få flaskform. En extrem variant, i vackert träslag i form av en cello men med corpus fortsättande upp i en bred "hals", byggdes av en eller ett par instrumentbyggare i Skåne. Den hade fortfarande bara en melodisträng och en stegindelad grepplista, men många resonanssträngar (se nedan). I Dalarna och Norrland utvecklades ett psalmodikon med en kort och bred rektangulär corpus där större delen av grepplistan bildade en "hals" med skruvsnäcka. Det hade många korta resonanssträngar som löpte över locket (som därför måste vara brett), och det kunde hållas mellan knäna som en cello när man spelade. Det kallades "koralstock".

Ett mycket populärt konstruktionstillägg var resonanssträngar. Det ursprungliga psalmodikonet har en ganska kort ton, och det uppstår lätt "hål" mellan tonerna när man flyttar fingret det ganska långa avståndet från ett steg till ett annat på melodisträngen. Genom att lägga till stålsträngar, som klingade med när vissa toner spelades, fick man en fylligare klang som varade längre. Att gå in på alla varianter av resonanssträngar skulle gå för långt, men de kunde variera i antal från 2 till 32, de kunde finnas ovanpå locket eller inuti corpus eller bådadera, de kunde ibland stämmas med stämskruv, men oftast var de bara fastnitade med en bit järntråd och fick då behålla den ton de hade råkat få - alltid fanns det väl någon ton eller överton de kunde klinga med!

Hur kunde en sådan konstruktion som resonanssträngarna ha uppkommit i så många delar av landet på så kort tid? Enligt Stig Walin kan psalmodikons otroligt snabba utbredning bero på att marken var förberedd

7
genom att den knäppta greppbrädescittran hummel var så populär i Sverige under 1700-talet. När väckelserörelserna svepte över landet på 1840-talet och senare, kom hummeln som ett instrument för världslig visa och dans att belastas med synd och skuld, förstöras eller läggas undan, och intresset kom att riktas mot psalmodikonet som ett instrument enbart för andlig visa och psalm (Walin 1952:95). Fastän hummeln var så pass olika i sin konstruktion (ett knäppinstrument med 1 - 4 melodisträngar och ett antal bordunsträngar), kan den, tänker jag mig, ha kommit att påverka psalmodikonets utrustande med resonanssträngar. (Om hummel, se Lundberg-Ternhag 1996:96).

Hur de stämbara resonanssträngarna har varit stämda finns det ingen som helst uppgift om.

Man blev tvungen att utforma stallet annorlunda än den enkla ursprungsformen när de utanpåliggande resonanssträngarna tillkom: en hög pelare i mitten för melodisträngen (eller tvillingsträngarna) och lägre "vingar" på båda sidor om, för de symmetriskt fördelade resonanssträngarna. (Se fig. 6). Strängar inuti corpus behövde förstås inget stall.

När det gäller utformningen av de skurna stegen, så är på Dillners egen ritning de steg som svarar mot de vita tangenterna på ett piano målade svarta och omvänt, men på många instrument svarar vita steg mot vita tangenter.

Förenklade notationssätt.

Dillners system för siffernotation var musikaliska korrekt och fungerade mycket bra för inlärande av sång på gehör, men principen med fasta förtecken uppfattades som för komplicerad, och flera förenklade system för siffernotskrift uppfanns. Det första, Olof Berglins, kom redan 1832. Det mest använda gavs ut av musikskribenten, komponisten och sångpedagogen Abraham Mankell och hann uppleva 8 upplagor från 1844 till 1889. (Eeg-Olofsson - Ostenfeld 1978:8).

Mankell hade inga fasta förtecken, och i stället för +, - och x använde han en stjärna t.h. om siffran för en halvtons höjning och en stjärna t.v. för en halvtons sänkning. På instrumentet stod i stället för t.ex. $\begin{matrix} +2 \\ -3 \end{matrix}$

för ett visst steg, bara en stjärna. Med hans koralbok följde en praktisk uppfinning, ett pappersark för alla tonstegen, som dessutom tjänade som måttstock när man tillverkade instrumentet och som kunde limmas fast på locket intill grepplisten.

Siffernotskriften blev mycket uppskattad och började användas också för annan musik än koralböcker: läsarsånger och frikyrkliga sånger, fosterländska sånger, andliga sånger för barn (några andra fanns inte!) och skillingtryck av de mest skilda slag. Fastän de flesta av dem snabbt gick till spillo, finns 38 skillingtryck med siffernoter för psalmodikon i KB-s, UUB-s och LUB-s samlingar enligt Eeg-Olofsson och Ostenfeld 1978, och Svenskt Visarkiv har hittills katalogiserat över 30 st. i sin data-katalog. När man började använda orgelharmonium, hände det att man skrev siffror på de vita tangenterna, så siffernotationen överlevde psalmodikonet (Wester 1952:14).

Publicerandet av noter med sifferskrift tog sin början med Dillners koralbok av år 1830, och den sista i Sverige utgivna siffernoten i Eeg-Olofsson - Ostenfelds förteckning är tryckt 1890.

Instrumentets benämningar.

Ett så populärt och vida spritt instrument och med så vitt skilda utformningar fick förstås en rad andra namn än det litet högtidliga "psalmodikon". Ofta var namnen lokalt bundna. I Skåne sångspel eller, skämtsamt, gåsattruet = gåsattråget. I Värmland spelelådde = spellåda och i Värmland, Ångermanland och Jämtland notstock. I Jämtland också notspel. I Dalarna tonlåda eller salmonika, i Västerbotten notlåda, psalmodika eller spelestock (Eeg-Olofsson 1978:223). Enligt Cajsa Lund (1979:176): psalmlåda eller notharpa. Koralstock i Jämtland har redan nämnts. Jag har hittat ytterligare namn i Musikmuseets katalog: monikord och salmonicka i Norrbotten och koral-låda i Västerbotten. Bara låda finns litet varstans.

Tillverkare.

Många psalmodikon tillverkades på den egna gården, men det fanns också folk som hade det åtminstone som bisyssla. Bland sådana från Kristians-

11.
trakten nämns yrkesmän som träskomakare, krutbruksarbetare, stenborrare, klockmakare, skräddare, snickare och brännmästare, likkisttillverkare, soldat och slaktare..Det berättas, att psalmodikon som tillverkats i bygden, körts omkring och saluförts från hästskjuts eller oxspann. Ett psalmodikon kostade då i Stockholm 2 Rdr.Banko och i Växjö 1 Rdr 40 sk:sm. (Fredriksson 1982:13).

Den sista psalmodikonmakaren i gammal tradition var Carl Johan Eriksson i Vaddö, tidigare brevbätare. I en intervju i Sv.D. (12/7 1956) säger han:"Största problemet med det här lilla hantverket är att få tag i virke till psalmodikonets lock. Det måste vara finkårig gran, och sådant virke finner man bara sparsamt här i Vaddö. Locket är den viktigaste detaljen, till sidorna kan man använda björk eller al. Man måste vara noggrann när man arbetar med själva lådan. Sidor, botten och lock ska ha fina och täta fogar, annars blir tonen skrällig". (Signerat B.E-n).

Spelsätt.

Det vanligast spelsättet var, som redan nämnts, med stråke. Ibland kunde man i stället knäppa strängen. Ett ovanligt sätt att spela hade den populäre skräddaren, lekmannapredikanten, sångaren och diktaren-kompositören Carl Lundgren, kallad "Lundgren med lådan" och verksam i Värmland och omgivande landskap. Han sjöng sina sånger och ackompanjerade sig med en motstämma knäppt på psalmodikon. Han använde aldrig stråke. "Han blev nästan en fulländad mästare på sitt instrument. Han kunde ibland spela tvåstämmigt. Då han nu med vänstra handens tumme tryckte ner strängen för en ton, kunde han i vissa lägen få de vackraste flageoletter, då han satte strängen i rörelse med vänstra handens lillfinger. Det lät myckert vackert ... Folk trängdes för att få höra och se." (Sandberg 1929:17).

I de få fall då psalmodikon användes till dansmusik (mer om detta nedan), hände det att man slog med högra handens fingrar på strängen. (Musikmuseet, excerpt 95 a från Jämtland; Rodney Sjöberg, muntlig uppgift från Västergötland).

Repertoar och användning.

Psalmodikon användes nästan uteslutande för att spela psalmer och andliga sånger. På grund av sin "tunga" konstruktion var det bäst lämpat för spel av melodier i långsamt tempo. Det förekom dock i enstaka fall, att man spelade danser på psalmodikon. Bland Musikmuseets excerpter har jag funnit fem exempel, från Östergötland, Dalsland, ^{Jämtland} Dalarna och Västmanland; i det senare fallet spelade psalmodikonet en understämma till fiolen. Och den blekingske förebilden till torparen i Anders Österlings kända dikt "Psalmodikon" kunde faktiskt spela "Knallavalsen" såväl som psalmer! (Eeg-Olofsson 1978:260).

I kyrkorna användes psalmodikon av klockarna för att leda sången i de många kyrkor som saknade orgel. Att det verkligen kunde fungera, kan man höra på en nyinspelning ("Psalm och ton 3", se fonogramförteckningenⁿ). Dessutom användes det i många hem vid husandakter och för att lära in nya psalmer (se citat nedan). I skolorna var det mycket vanligt för att beledsaga morgon- och kvällspsalmerna och för att lära barnen melodier, ända tills orgelharmonierna tog över på 1870-talet. I 1842 års folkskolestadga stod att lärarna skulle ha "skicklighet att undervisa uti enkel Gymnastik samt uti Kyrkosång, åtminstone med begagnande af i sednare tider dertill uppfunna hjälpmedel." I 1865 års reglemente för folkskoleseminarierna nämndes inte psalmodikon, men "orgelspel förberedt genom öfningar på fortepiano". (Eeg-Olofsson 1978:245). I söndagsskolorna blev psalmodikonet till stor hjälp. Betty Ehrenborg-Posses sånger för barn, översatta från engelska, kom ut i många upplagor från 1851 till 1881. För läsargrupperna blev psalmodikonet viktigt. Vilhelm Moberg illustrerar det i "Utvandrarna" med sammankomsten i "morbror Danjels" stuga. Konventikelplakatet upphörde inte att gälla förrän 1858, och många var de förbjudna sammankomsterna utan präst, men med psalmodikon. Emigranterna till U.S.A. tog med sina instrument och notböcker, och på 1880-talet fann en missionär Lundgrens "Nöd och Nåd" spridd bland svenskarna där från New York till Stilla-havskusten (Eeg-Olofsson 1978:244).

Som tidigare nämnts, kom siffernoter också att användas för att ange skillingtryckens melodier, som man säkert tog ut på psalmodikon. De första

Frikyrkor som baptisterna och Svenska Missionsförbundet använde sig också av psalmodikonnoter, och Sankeys sånger, Sions nya sånger m.fl. finns utgivna i sifferskrift.

Några citat ur Musikmuseets excerptsamling kan illustrera användningen:
"Det enda när man sjöng psalmer var psalmodikon." (227).

"Vi övade i kyrkokören hemma hos oss med psalmodikon." (192).

"Instrumentet var inte så vanligt. Men jag minns en smed som hette Moberg. Han höll husandakt varje söndag och sjöng då psalmer till detta instrument. Grannarna gick in och lyssnade till honom." (254).

"Morfar hade själv gjort inte bara träet utan också strängen av färtarm. Det spelades mycket flitigt på notstocken, synnerligast av mina två unga mostrar, som tycktes ha tagit beting på att lära varenda melodi i "nummerboken." (Levi Johansson, Fataburen 1944:32).

"Att spela fiol till psalmer passade inte. Fiolen fanns, men^{den} ansågs inte fullt gudlig!" (Numren är MM-s excerptnummer).

"När vi gick i skola, spelte skollärarn på salmodikon må en sträng å någe som surra, men han flytta fingart ätter notera. Å vi sjöng. Ja minns än, hur vi sjöng aftasalme å mårasalme." (S.Erixon, se litt.förteckn.)

Psalmodikons inflytande på det folkliga musiklivet.

Vilket inflytande kan psalmodikon ha haft på folkets musicerande och i synnerhet på psalmsången? Vi har många uttalanden om hur dåligt det var beställt med sången i kyrkorna, i synnerhet efter införandet av den nya koralboken. Men hur var grundinställningen hos dem som uttalade sig? Dillner själv skrev i sin första koralbok 1830: "Under sången /=psalmsången/ iakttages ... 2) att tonerna blifwa jemna och rena, så att man icke drillar och krusar på dem, såsom många bland allmänheten hafwa för wana." (Citerat efter Moberg (1932:426). Exakt samma formulering använder P.Pettersson i sin "Fyrstämmigt och förenkladt Psalmodikon" (Pettersson 1856:II). Pettersson var prost i Rättvik, en av de socknar vars "dalakoraler" senare blivit så uppskattade. Men 1856 var tiden ännu inte mogen. Sången skulle vara enkel och ren, som i Haeffners koralbok.

En ännu mer uttalad åsikt har insändaren med signatur "---1" i
Musikalisk Kyrkotidning, april 1848,¹ som jag inte kan låta bli att citera
ganska utförligt:

" Många resande som besökt öfre Dalarne och dess kyrkor, hafva mycket lovordat, ja, till och med beundrat, den ovanligt vackra och enhälliga kyrkosången; men huruvida dessa resande bedömt den saken rätt, eller huruvida Dalfolket mera än andra Sveriges folk gjort sig förtjent af beröm för sin kyrkosång, torde något närmare behöfva prövas. Att der, så väl som annorstädes, finnes folk i tusendetal med utmärkt både vackra och starka röster, kan icke förnekas; men sångsättet derstädes är långt ifrån att kunna med skäl berömmas. Den förtjensten - om den som sådan bör anses - måste visserligen tillerkännas Dalfolket i allmänhet, att det nästan enhälligt deltagar i sången; men då dess sång nästan öfverallt är utan ledning af Orgverk eller skicklig sångare, tjenar just detta allmänna deltagande i sången att göra den desto mera disharmonisk. - - -

Då jag, för tvenne år sedan, bivistade gudstjensten i ett par av Öster-Dalarnes kyrkor, blef jag helt förvånad att - i stället för en vacker och stilla sång, som jag väntade, efter jag hört så mycket talas derom - få höra de mest skärande missljud. Man fick icke höra den aldraringaste likhet med våra Svenska, i Haeffners Choralbok befintliga och till allmänt bruk antagna choralmelodier, utan i deras ställe de vildaste och djerfvaste utflygter, modulationer och drillningar; ja, det gick ända derhän att den ena versen i samma psalm icke ens hade samma melodi som den andra! och märkvärdigast af allt voro slutfallen eller cadanzerna; de voro hvarken autentika eller plagala, och jag tror knappt att Professor Drake skulle kunnat säga hvad de voro. I en och annan församling torde förhållandet vara något bättre; men att dessa undantag äro få, derom kan jag med all visshet försäkra.

Huru nu dessa brister i kyrkosången, åtminstone till någon del, skola kunna afhjelpas, torde vara både svårt och icke svårt att säga.

Det måtte väl numera icke finnas någon Prest eller ordinarie Klockare i Sverige som icke känner (åtminstone till namnet) det förundransvärdt lätta medlet hvarigenom nästan hvem som helst med röst och gehör kan, på ganska kort tid, lära sig sjunga hvilken choralmelodi han behagar, jag menar Dillners eller Mankells Psalmodikon. Om nu församlingarne anskaffade ett behöfligt antal af nämnde instrument, till en början ett i hvar församling, sedermera i hvarje by, jemte dertill hörande Zifferchoralbok, och sedan antoge examinerade Klockare eller Sångare, och aflönade dem särskildt för att de skulle undervisa ungdomen i kyrkosång vissa timmar, och slutligen om Presterskapet ville något dertill medverka, åtminstone så mycket att psalmerna utgåfvos 8 dagar förut och uppsattes på en särskild tafla, så att församlingen kunde den ena Söndagen få se hvilka psalmer komme att sjungas den andra (såsom det skedde i Husby socken i Dalarne för några år sedan), så skulle det väl icke vara omöjligt att småningom förbättra den på många ställen nästan förbistrade kyrkosången; och man skulle kanske innan kort äfven i dessa församlingar få höra en sång som vore Gudi behaglig och christna värdig. - - -

I den här ofvan nämnda Leksands församling har Organisten, Direktör Walin, inöfvat omkring 50 å 60 unga karlar uti choralsång, hvilka hafva sin plats på orgläktaren och styra sången vid gudstjänsterna, ty orgverket är så svagt att det alldeles överröstas af den talrika församlingen. - - -

Jan Ling har i "Svensk folkmusik" (Ling 1978: 48 ff) givit en god skildring av motsättningen mellan koralvarianter och Haeffnerska koralbokens psalmer. Jag håller med honom om att psalmodikon medverkade till att ta död på de folkliga koralerna. Man jag tror inte att det var den enda faktorn. Undervisningen i psalmsång i de 1842 införda folkskolorna och vid konfirmationsundervisningen, och sådana metoder som de i Leksand (se föregående sida) visar att både de världsliga och de kyrkliga myndigheterna hade kraftfulla möjligheter att genomdriva sin vilja på 1800-talet. Kyrko- och husförhørsplikten varade länge, och för att få ett arbete måste man vara konfirmerad. Det var nästan bara i Dalarna, som man kunde stå emot så länge som man fJORDE, så att åtminstone något kunde finnas kvar att uppteckna.

Å andra sidan blev det nya instrumentet till glädje för många. fattigman fick ett instrument som han kunde ha råd med och behärska, sången blommade upp på många ställen, och där man hade en intresserad präst eller kantor kunde det t.o.m. bli ett slags körverksamhet, vilket omvittnas från ganska många ställen; mer därom i Eeg-Olofssons bok (s. 237 - 242) och hos L.Johansson (Johansson 1944:32 - 35).

Psalmodikon under de senast hundra åren.

På 1870-talet började psalmodikons stjärna dala. Nya instrument blev tillgängliga för allt fler människor. Kammarorgel och dragspel kunde köpas till de burgnare hemmen, och genom Frälsningsarmén och frikyrkorna blev gitarrerna populära. Mycket få psalmodikonnoter trycktes efter 1880. Men ute i stugorna fanns det människor som höll fast vid sina gamla instrument och "sifferböckerna". Bilden av psalmodikon blev den som Anders Österling ger i sin dikt "Psalmodikon" från 1922:

"En torpare spelar psalmodikon
i stugan vid spiselhällen,
och toner om Salem och Libanon
förljuvar den fattiga kvällen.

Det är en lovsång i ormodsskrud
och intet för världen att höra ...

Många instrument förstördes: de användes till fågelholkar och spiklådor eller matlådor för höns och gäss; de späntades till vävstolslattor ...

Avslutning.

Psalmmodikon tycks uppleva en blygsam renässans. Flera människor som jag talat med under förarbetet till den här uppsatsen berättar att de har hemma ett psalmmodikon som de ärvt efter farfarsfar eller ropat in för länge sen på en auktion. Kanske är det det nya intresset för historia eller sökandet efter "rötter" som gör att man åter värdesätter detta "fattigmansinstrument". Något storslaget musikinstrument blir det väl aldrig, och var inte heller avsett att bli det, men det fyllde sin uppgift att föra fler människor in i sången och musiken, och det minner oss om vår bakgrund och om våra förfäders villkor.

Jag vill avsluta med att återge titeln på ett musikhäfte jag funnit i Eeg-Olofsson - Ostenfelds förteckning:

"Under hungersnöden 1869. Tvenne sånger. N:o 1 komponerad af J.A. Josephson och N:o 2 komponerad af Beneke/n/. Uppmanas till en allmän 25-öre-insamling till inköp av utsädesspannmål åt de nödlidande i Småland. Hvarje gifvare erhåller dessa sånger gratis. Sthlm 1869. /Försedda såväl med vanlig notskrift som siffernoter./ "

Diskografi.

1. Nils Bengtsson, Flakeberg, Västergötland: "Jesu låt mig städse börja" (sång och psalmmodikon). Ingår i "Prillarhorn och knaverharpa". Caprice: CAP 21484.
2. a) Astrid Jonsson, Backaryd, Västergötland. Sv.ps. 600 ("Du som fromma hjärtan vårdar"). (Psalmmodikon).
b) Nils Bengtsson, Flakeberg: "Din klara sol går åter upp (sång och psalmmodikon). Ingår i "Husandakt". Caprice Riks LPF 4.
3. Psalm och sång 3, nr 20: "Här en källa rinner" + nr 24: "Min framtidsdag är ljus och lång" (Nils Frykman). Sångensemble från Mangskog under John Hjalmarsson. Psalmmodikon: Sigurd Hagegård. Kyrkoton LP 133 (84.1330.).

N:o 420.

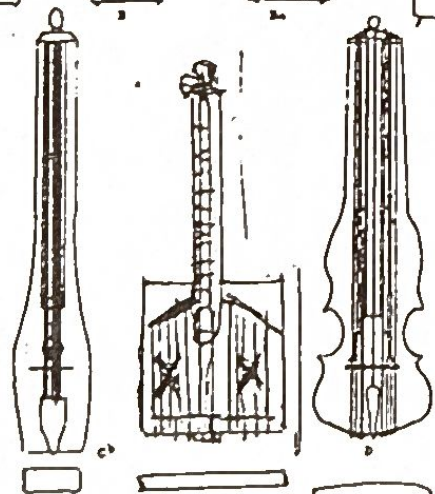
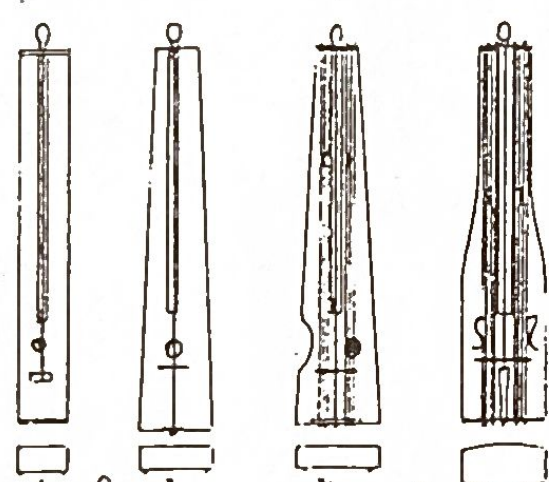
2+2+3+5+7.

5	3	5	6	5	4	2	3
Din	klara	fel	går	åter	opp:		
5	8	7	6	6	5		
Tag	tackar	Dig, min	Gud!				
5	8	5	6	5	4	3	2
Med	kraft och	mod och	nysödt	hopp			
5	1	3	2	2	1		
Tag	höjer	glädjen	ljud.				

N:o 486.

2+2-3-6-7.

1	5	5	4	4	3	3	2
3	himme	len, i	himme	len,			
1	2	3	4	3	2		
Der	Herren	Gud själv	for,				
2	3	3	4	4	5	4	3
Hur	härlig	bljmet	fäthet	ten!			
3	6	5	4	4	3		
Hur	owr	fägligt	for!				
5	5	5	4	4	3	3	2
Der	ansig	te mot	ansig	te,			
5	5	5	4	2	3	4	3
Tag	ewigt,	ewigt	Gud får	se,			
3	2	1	1+7	1			
Se	Herran	Seba-	oth.				

Stall
för psalm-
diken med
resonanssträngar

Fig.1-4 J.Dillner 1840
Fig.5 B.Fredriksson 1982:15
Fig.6 B.Fredriksson 1982:18

Om bruket af denna Psalmbof.

1. För begynnare.

Alt efter denna bof lära
rätt sjunga hrad psalm som
belft, behöfves ett Psalmodi-
lon, det är en grof tenorsträng
af minst 6½ qvarterd längd,
uppspänd med struf på ett tunnt
granbräde eller på den tunna
botten af en uppnedvänd lå-
da af 30 eller 40 tumd längd,
4½ tumd bredd och 2½ tumd
höjd. Under strängen är en
smal spjela, tunga eller fin-
gerbräde af fastare träslag, med
utsturne tonfleg, somliga swarta
och somliga hvita, hvilka äro
numererade. Detta enkla instru-
ment kan förfärdigas af hvilken
släjdare som belft, och ser så ut:
Hela numereringen bar ej
sätt rum att riktigt utställas
på ritningen; men den synes
af följande tabell.

Tonflegens indelning sker
med en god tumstock efter sam-
ma tabell, som visar, huru
många tum och sextondelar från
menstra ställen hwar tonfleg
stall uppstår. En sextondel
är hälften af en åttondel, och
således är 7½ del samma som
7½ åttondelar; 7½ lika med 3½
åttondelar, 7½ lika med 4½ åt-
tondelar o. s. w.

Psalmodifons indelning.

Stallarnes afstånd 35½ wertum.

Fingerbrädets hela längd 29½ tum.

Indelningen sker med vanlig tumstock, en-
följande tabell, som visar wid hvilket tum-
(räknadt från strufställen, 1 eller lösa strän-
) nytt fleg bör uppstå.

Tenor.	tum.	Tenor.	tum.	Tenor.	tum.
×1-2	2	+7	16½	-7	17
+2	3½	6 1	17½	+7	27½
-3	5½	×1-2	18½	8 1	2½
+3	7½	+2	19½	×1-2	3½
4	8½	-3	20½	+2	37
×4	10½	+3	21½	-3	4½
5	11½	4	22½	+3	4½
×5-6	13½	×4	23½	4	51
+6	14½	5	24½	×4	5½
-7	15½	×5-6	1	5	57
		+6	1½		